

УДК 821.162.1 Грабовський М.

Ірина Руденко
Національна академія Служби безпеки України

ОСНОВНІ СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ РОМАНТИЧНОЇ КРИТИКИ МІХАЛА ГРАБОВСЬКОГО

У статті розглянуті основні критичні домінанти й літературні погляди польського критика і громадського діяча XIX ст. Міхала Грабовського. Проаналізовано його праці, що стосуються польської літератури доби просвітництва та романтизму, частково досліджено впливи на погляди й переконання митця щодо завдань і функцій літератури загалом.

Ключові слова: літературна критика, художній твір, поезія, філософська думка, роман.

Ten artykuł poświęcony jest głównym zainteresowaniom krytycznym oraz poglądom literackim polskiego badacza literatury i działacza społecznego XIX wieku Michała Grabowskiego. W tej pracy przeanalizowano jego dzieła naukowe dotyczące literatury polskiego Oświecenia i Romantyzmu, częściowo badane są wpływy i przekonania artysty na temat zadań i funkcji literatury.

Słowa kluczowe: krytyka literacka, literatura piękna, poezja, myśl filozoficzna, powieść.

This article deals with the basic critical principles and literary views of polish literary critical and public figure of XIX c. Michal Grabovskij. There are researched his works of polish enlightenment and romantic literature. The influences for his literary views are partly investigated.

Key words: literary critic, work of art, poetry, philosophical thoughts, the novel.

Заглиблюючись у принципи літературної діяльності польського митця М. Грабовського, варто переглянути що ж прийнято вважати літературною критикою. Під цим поняттям зазвичай розуміють літературний жанр, завданням якого є розгляд, тлумачення та оцінка літературних, мистецьких або наукових творів. Критика ж є певного роду місією, службою і обов'язком, що вимагає від літературознавця історично-теоретичний підхід до тексту. Історик літератури прагне того, аби не пропустити творів, що викликали відгуки в літературних колах, він у процесі роботи «сортує» роздуми на власний розсуд: одні твори хвалить, часом занадто, а про інші намагається говорити так, аби його рецензії усунули витвір з поля зору потенційних читачів. Напевно, будь-яка критика опирається не лише на сталих засадах науки, а й на особистих естетичних переконаннях самого оцінювача. Критика є чимось середнім між вираженням особистих поглядів рецензента і смаком, до якого зобов'язує його середовище. Таким чином, він продукує синтезовані погляди, репрезентує ту суспільну групу, до якої належить і від імені якої виступає [6, с. 6–8].

Метою даної розвідки є з'ясування домінантних принципів художньої критики польського літературознавця XIX ст. Міхала Грабовського.

Генологічну парадигму критичної статті М. Грабовського репрезентує система піджанрових утворень: власне критична стаття, якій був притаманний комплексний аналіз літературного явища («Переклади польсько-латинських поетів», 1847); програмна стаття, що визначала поступ польської літератури доби («Що залишається читати окрім французьких романів», 1839); дискусійна – забезпечувала варіативність думок, толерантність дискурсу («Де кілька уваг щодо шкіл польської поезії /з приводу статті про “Україноманію”/»); стаття-маніфест містила публіцистичні рецепції

літератури в соціально-політичному контексті («Ответ поляка русским публицистам по вопросу о Литве и западных губерниях», 1862); рецензія — оперативна рефлексія конкретного літературного явища («Ще кілька слів про Карпінського») та науково-критична, що лежала у суміжному просторі історико-літературної та критичної думки європейського мегатексту («Про новітні польські романи»). Жанр критичного есе репрезентований у піджанрах критичному («Про “Листопад”») та фізіологічному («Про Звичаєві мішанини Яроша Бейли», 1841), різниця між якими пролягала у формах «вдосконалення» або «констатації» фактичного. Критичний етюд уособлює піджанрові утворення: аналітичний («До пана А. Т. автора листів Американки», 1838); естетичний («Про українські пісні»); рефлексивний («Відповідь на закиди й судження п. Спасовського», 1839), що у легкій, дещо фривольній формі ілюструють публіцистичність, змішану на художній образності, та відповідно репрезентовані раціональною, художньою та аксіологічною домінантами.

М. Грабовський ставив перед поетичним мистецтвом завдання всебічного «змальовання» світу за допомогою найбільшої палітри тем і мотивів, підкреслював, що романтичний поет повинен тяжіти до «універсалізації» представленої ним дійсності, якщо вона допомагає взаємній залежності матеріальних і нематеріальних явищ [17, с. 166]. М. Грабовський вважав, що в жодному випадку критика, навіть найсуворіша, конкретної шкоди письменникові завдати не може [4, с. 238]. Тому без вагань виголошував будь-які зауваження щодо літературного твору, не боячись образити чи «зламати» автора.

Критична діяльність М. Грабовського тривала з 1825 року по 1863. За цей час він написав багато статей, рецензій, відгуків як на писання вітчизняних письменників, так і іноземців. Основною його працею стала «Література і критика». Переважна більшість розвідок, як і згаданий трактат, містили оцінки творів польських, російських, українських і французьких авторів. Саме цьому і буде присвячено даний розділ.

На перший план польської літературної критики в 1834–1838 рр. просувався М. Грабовський. Його критична індивідуальність сформувалася після Листопадового повстання 1831 року. Перед повстанням М. Грабовський виступав як союзник М. Мохнацького, разом із ним виводив засади історичної та естетичної істини нової поезії, а після смерті останнього здобув широку популярність та авторитет [17, с. 7]. Фундаментальна різниця в розумінні національної літератури вималювалася після поразки повстання, коли М. Грабовський поступово став на бік консерваторів. Він виголошував свободу поетичної творчості на противагу засадам класицистичної поезії, заперечував думки, що мистецтво полягало в наслідуванні природи, стверджуючи, що зразки творення поет повинен черпати зі свого внутрішнього світу, у той же час орієнтуючись на ідеали минулого.

Кожна доба і століття мали своє власне та відмінне від інших призначення. Польський літератор задався питанням яку ж місію має виконати ХІХ століття в літературі, і відповів, що, на його думку, завданням літератури сучасного йому віку було створення народної поезії, а точніше, народних поезій. Головна ідея віршування, як і все інше, змінюється, бо це ідея жива. У різні часи література мала свій ідеал, і який би він не був, завжди був витриманий за абсолютно ідеальний і єдиний правильний [9, с. 17].

Щоб зрозуміти літературні принципи Міхала Грабовського, досить детально розглянути основну працю митця «Література і критика», а також рецензії, що друку-

валися ним у пресі. Зокрема, розглянемо такі трактати: «Про поезію XIX століття» (1837), «Література романсу в Польщі» (1840), «Про нову французьку літературу, названу шаленою літературою» (1838), «Кілька уваг над школами польської поезії» (1839), «Про елемент української поезії в польській поезії» (1837).

У своїх теоретичних поглядах на поезію, її походження та значення в духовному житті людини М. Грабовський залежав від теорій, що висловили проводирі німецького романтизму, а згодом і французького (Й. Гердер, Ж. Ж. Руссо).

В одному з листів до Б. Залеського від 23 березня 1825 року М. Грабовський згадував про свої погляди на історичний роман. Такі самі погляди зустрічалися і в статті Ф. Бодіна «Уваги над романтичною літературою, пристосованою до історії та народних звичаїв», опублікованій у часописі «Астрея» (1823). Пізніше це повторив Ю. Німцевич у передмові до «Яна з Тенчина» (1825) [4, с. 16]. М. Грабовський вважав, що історія літератури була нічим іншим, як такою ж історією, як історія політична, історія життя народу, тільки в найпрекраснішій іпостасі [4, с. 89]. Правдивість історичного образу, на думку літературознавця, не залежала від ретельно підібраних деталей, а полягала у відповідності їх до того значення, яке вони мали. Нічого не було правдивим, якщо його складала мозаїкою з деталей від різних речей [9, с. 120–121]. Роман не повинен повторювати історію, а лише доповнювати її. Навіть у найбільш заангажованому історичному романі історичність мусить підкорятися мистецтву, а про її форму треба дбати кожної хвилини [9, с. 104]. Польський критик вважав, що історичний роман був найбільшим досягненням літератури XIX ст. Для змалювання колишньої епохи недостатньо вжити застарілих слів, а потрібно зображувати персоналії через їхні вчинки та якості, що й складало образ минулого. Це і повинен бути роман, який є жанром поезії [9, с. 111]. Критик визначав, що не треба наслідувати когось, а шукати талант у собі, якщо він є, бо «наслідування Гомера не призвело до появи інших Гомерів» [9, с. 147]. У той же час М. Грабовський вважав, що роман був найслабшим жанром сучасної йому літератури і єдиними прекрасними романами в усі часи будуть романи В. Скотта. Таким чином, найвищим розвитком роману він вважав історичний роман. Нація для М. Грабовського була виключно категорією минулого, «закінченим твором», у якому був наявний лише елемент давньої слави [9, с. 128]. У листі до Г. Жевуського від 6 грудня 1841 р. знаходимо визначення народу: «Як на мене, найкоротше визначення, що є народ, було б таке: мова. Перший і останній голос, сказаний тією мовою, означав би конкретну мить народження та смерті народу» [4, с. 249].

М. Грабовський відстоював теорію про впливи вражень від поезії на людську душу. Писав про це, ще не читавши праці М. Мохнацького «Про дух і джерела в польській поезії». З останнім М. Грабовський висловлював ідентичні думки, тільки в іншому порядку та в інших формах [4, с. 42]. Напевно, це відбувалося тому, що обидва критики були послідовниками німецьких теоретиків, і їхні ідеї переносили на польські терени.

Одним із основних критичних принципів М. Грабовського було те, аби предмет, описаний автором, залишався максимально наближеним до того середовища і стану, в якому його бачив письменник у природі. У листі до Г. Жевуського від 4 травня 1841 р. він визначав: «Завжди і всюди кладу одну умову: щоб кожен письменник зоставався сам собою, кожен предмет, перенесений у світ мистецтва, був повністю такий самий, з таким же обличчям, тим самим характером, що і в дійсності» [4, с. 225].

Іншим критерієм оцінки літературного твору в М. Грабовського було наближення до народної поезії. Слов'янську словесність він вважав повною дитячою невинністю та патріархального устрою [11, с. 319]. Як уже згадувалося в попередньому розділі, К. Бродзінський теж розумів критику як «дзеркало епохи і народу», а М. Мохнацький називав її «визнання народом своєї суті» [18, с. 5]. Як вдалося простежити в першому розділі, М. Грабовський ставив К. Бродзінського першим критиком у новій польській літературі, а М. Мохнацького — другим, отже, і думка К. Бродзінського була вагомішою для польського літературознавця [9, с. 332].

Не могли не відобразитись на критичній діяльності й релігійні переконання М. Грабовського, який ділив католицизм на три епохи — моральну, католицьку й органічну [9, с. 263]. Хвилиanne затьмарення розуму не могло викоринити з глибин душі переконання вічної надії, з якою людина народжувалася і помирала. Віра була як «сонце під час короткого затемнення», а віра була правою рукою всякої мудрості та спокою [9, с. 268–269]. Брак релігії критик вважав несумісним із природою: «Дивна річ! Релігія, яка здається не має іншого призначення як зробити нас щасливими в цьому житті, і вона ошчаслиблює нас!» — так у своїй праці М. Грабовський цитував Ш. Монтеск'є [9, с. 273]. Релігію критик визначав як потребу комунікації між творінням і Творцем. Лише воно може поєднати минуле з майбутнім: «Ми, — поляки, — зі своїм тихим віруванням знаходимося і далі, і вище від усіх тих псевдо-поетів і філософів. Замість того, щоб учитися чогось від них, це вони, кружлячи, повертаються до нас» [9, с. 285]. Окрім цього, в «Літературі і критиці» зазначено, що польський літературознавець використовував праці французького філософа Т. Жофрея, який в одній зі своїх статей (на жаль назви її М. Грабовський не навів) відзначав, що на чолі християнської віри стояли три народи: німці, французи й англійці. Вони були наділені трьома окремими рисами: німці — наукою, французи — даром виокремлення з науки філософської думки, а англійці — здатністю застосування цієї думки на практиці [9, с. 271–272]. «Література і критика» стала твором, що надав суспільству масу нових ідей, орієнтував сучасників у хаосі, а точніше, відсутності думок про чужу і свою літературу. Це був продукт критичної думки, найбільш повно і оригінально виражений.

М. Грабовський вніс до польського літературознавства не тісну чи мало «обіцяючу» теорію, а власний спосіб мислення; він був прибічником романтизму, але не заперечував того позитивного, що мали попередні епохи, бо його розум і погляд не були «засліплені». Розмірковував спокійно, змальовував, не прихилиючись на жодну сторону, окреслював влучно, а його особисті погляди значилися лише там, де він змовчував про те, що його вражало і непокоїло. М. Грабовський був реалістом у критиці, його особистість виражалася у вихованості, розумінні літератури, уникненні крайнощів [14, с. 9].

Після Листопадового повстання роль критика ставала щедалі складнішою. Естет повинен був виконувати роль моралізатора, щоб утримати справу морального розладу. Критика з чисто літературної ставала також історичною і служила швидше для витлумачення творів, аніж для визначення їх виду та приналежності до улюбленого псевдокласичного жанру. Через це вона отримала одразу «глибину» і відкрила в основних рисах головні напрями століття, його характер і настрої [14, с. 7–8].

1825 роком можемо датувати початок критичної кар'єри М. Грабовського. У цьому році в часописі «Астреа» з'явилися його «Спостереження над баладами С. Вітвіцького, з додатком загальних приміток над романтичною школою в Польщі», а в

«Бібліотеці Польській» — рецензія на перший том «Історії польського народу» А. Наурушевича. У своїх «Спостереженнях...» М. Грабовський ставив себе поза літературні угруповання, заперечував потребу суперечок між класицизмом і романтизмом, але більше схилився до останньої течії, романтизму, і підносив його видатних представників: К. Бродзінського, А. Міцкевича, Б. Залеського [1, с. 233] Автор досить гостро засуджував поетичні твори С. Вітвіцького, окрім одного («Ніч») [13, с. 46]. Також у цій розвідці мали місце судження щодо А. Міцкевича, який першим відкрив полякам вітчизняну романтичну поезію: «Поезія Міцкевича як блискавка, яка освітлює похмуре небо» [13, с. 49].

Наступною критичною спробою досліджуваного майстра стала стаття «Думки про польську літературу» (1828). У цій розвідці М. Грабовський аналізував положення тогочасної критики й романтичної теорії в Польщі. Також згадував про статтю К. Бродзінського «Про класичність і романтичність», яка, на його переконання, не створила жодних засад для польської романтичної літератури.

Польський митець відкидав думку про західні впливи на польський романтизм: польську словесність він вважав явищем самобутнім — «Таким чином є несумнівно, що наша так звана романтична поезія взяла початок не в наслідуванні німців, не в теоріях Шлегеля, вона вийшла свіжа і красива з живого джерела народної творчості» [9, с. 105]. Поезію він ставив над усі мистецтва, і вважав, що справжні поети з'являються досить рідко саме з цієї причини. Кожне століття і доба мали окремі риси, що позначалися в історії політичній і «розумовій» [9, с. 245]. Вагомі скарби для поезії вбачав М. Грабовський у християнських житіях: «Всяка релігійна, історична чи будь-яка інша поезія є продуктом уявлення, що, у свою чергу, є творчою силою, яка не може мати остаточного зразка і правила, бо не була б уявленням. Треба або прийняти мистецтво з цією свободою, або його зректися, третього немає. Рисою релігійної поезії є не що інше як природа натхнення. <...> Католицький костюль <...> пішов у цій мірі сміливішим і впевненішим кроком, ніж усі критичні та естетичні погляди, які не можуть зрозуміти, що поезія є ні в чому іншому як натхненні» [4, с. 285]. Католицький погляд, на думку М. Грабовського, ніколи не замикався в герменевтиці й костюльній догматиці [4, с. 342].

Варта уваги рецензія М. Грабовського на книгу Ф. Бохвіца «Образ моєї думки» 1839 року. Критик зазначав, що до виходу цього дослідження суспільство задавалося питанням хто ж насправді здатний написати ці кільканадцять, але таких важливих сторінок? І польський літератор виразив захоплення, що знайшлися на його батьківщині люди, здатні так «потужно» мислити, адже праця повністю присвячена філософії. Того часу поляки не мали своєї філософської школи, і це була одна з тих рідкісних книг, яка не сформована з повторювань, а є самостійною філософською книгою. М. Грабовський без сорому зазначав, що прочитання «Образу моєї думки» спростувало деякі його погляди, але не вказав які саме, і, судячи з наведеного вище, вважаємо, що це дослідження стало основою його поглядів на рівні з німецькими і французькими теоріями. Літературознавець дуже високо оцінив рецензований трактат.

М. Грабовський прагнув говорити лише про поезію, її умови творення та розвитку [3, с. 129]. Відповідно до переконань митця, поетична творчість могла створити минувшину, адже кожна минувшина була поезією. Проте не лише вона становила літературу, і оце інше повинно виходити з тогочасності [10, с. 527]. У трактаті «Про поезію XIX століття» польський митець вирізняв поезію від літератури взагалі і від

художньої літератури зокрема. Народне віршування він називав «історичним», відстоюючи думку, що В. Скотт «натрапив на найправдивіший рід поезії нашого століття» [5, с. 215]. З моменту написання до виходу в світ «Про поезію XIX століття» сплинуло близько шести років. Протягом цього часу погляди М. Грабовського дещо змінилися. Твори численних талантів, що творили в ім'я романтичної свободи, неприємно вражали його смак, і критик почав схилитися до правил класицизму, висловлюючись, що «замість розумної монархії ми отримали анархію» [5, с. 215]. Його власні думки про поетичні красоти були досить вимогливими, бо не виходили зі сталих засад, а впливали з миттєвого враження, внаслідок чого літератор неодноразово сам плутався в своїх нерідко суперечливих поглядах.

Характерною рисою філософської думки 1830–1850 років був пошук «народної філософії», витоком чого була філософія Гегеля. Її модифіковано таким чином, аби забезпечити існування власній польській філософії [16, с. 236]. М. Грабовський, як і М. Мохнацький, прагнув бути «свідомістю» романтичного руху, вказати його власну іпостась, можливо, вплинути на розвиток літературних і культурних подій. Він вивчав польське суспільство, опираючись на німецьку і французьку філософію, намагався на їхній підставі дати свою власну теорію краси й поетичності [15, с. 24]. Завданням літератури XIX ст. М. Грабовський визначав «утворення національної поезії» [9, с. 106], а точніше, національних поезій. Головною рисою такої літератури він вважав схильність її до засвоєння виразних рис народу поруч із вникненням в історичну дійсність.

Основними вимогами щодо літературного твору в М. Грабовського були два принципи — «народність» і поетична форма. Однак коли твір їм відповідав та не мав історичної правди, такий твір нічого для критика не був вартим. Отже, поставав третій принцип — принцип історичної правди [2, с. 77]. У розумінні М. Грабовського історизм був висвітленням шляхетського минулого Польщі [9, с. 243].

У 1838 році М. Грабовський написав відгук про твори Ю. І. Крашевського, які були розміщені на сторінках «Петербурзького тижневика». Діалог вівся в досить приємному тоні, і нагадував звичайну розмову двох літераторів, а не критику і «захист» від неї. У цій розвідці М. Грабовський у черговий раз використав привід нагадати, що французи дуже любили свою літературу і хотіли видати її за зразкову, хоча насправді, на думку критика, доробок був дуже перехваленим. Про це детальніше йтиметься в іншому підрозділі.

Кілька слів у розвідці з приводу «Україноманії» М. Грабовський присвятив Ф. Моравському як письменникові без особливих недоліків і переваг. Польський літературознавець вважав його поетом без «вогню і творчості». Перехід від класицизму до романтизму відбувся у нього гладко і спокійно, в кілька етапів. Це шанований, розумний, здібний письменник, але не поет, бо не мав ані таланту ані фантазії. Деякі вірші в нього чудові, але всеж поезія не була його жанром. На противагу цьому, М. Грабовський високо оцінював його роман «Останнє перебування Карпінського у Варшаві» і казав, що за цей твір його чекала велика слава [8, с. 212].

М. Грабовський вболівав за долю літератури рідного краю. Він неодноразово закликав до читання власне польської літератури, яка, на його думку, була не гіршою за іноземні переклади. Не вартим він вважав витрачання часу на прочитання недосконалих французьких творів, які цілком могли замінитися романами О. Броніковського, Ф. Скарбка, Ф. Бернатовича, а особливо Е. Ярачевської. Передусім він радив

вивчати історичні твори таких авторів як Я. Пасек, М. Машкевич, рукопис гетьмана Жулкевського і т. п., адже освічена людина повинна знати історію своєї батьківщини та її писемні шедеври. М. Грабовський стежив за виходом нових творів, що з'являлись на шпальтах польських газет, і писав численні відгуки про їхніх авторів. Із прихильністю він ставився до повістей чи романів, створених на реальних подіях чи історичних фактах. Згадаймо його рецензію на «Згадки про королеву Варвару» М. Балінського, де літературознавець дякував авторові за виконану роботу, що зібрав усі можливі джерела, які стосувалися життя королеви і не були до того часу опрацьовані. М. Грабовський підсумовував, що подібні праці могли з'являтися лише в народі, який володів наукою і знав літературу [12, с. 524].

Польський критик схвалював жанри пам'яток і подорожей. Перші, як він вважав, часом зближували читачів із найвпливовішими людьми чи подіями описуваних часів, вимальовували історію суспільства та приватного життя, перед якими романи здавалися просто карикатурою. Подорожі відкривали читачам цікаві описи місцевості, і не обов'язково аби це були незнайомі краєвиди, адже з великою насолодою читалося і про близькі, відомі місця. Хоча вже через кілька рядків М. Грабовський сам дещо корегував свою думку: «мало який куточок світу буде для нас абсолютно чужим, диким чи таємничим». У цій же розвідці кілька рядків М. Грабовський присвятив поетові часів Станіслава Августа Ф. Карпінському. Критик вважав його за центральну постать серед тогочасних поетів, одним із тих, хто надовго залишиться живим у пам'яті послідовників і репрезентує свою добу. Ю. І. Крашевський відзначав таку рису згаданого митця як егоїзм, але, на думку М. Грабовського, це швидше риса тієї доби, в якій творив Ф. Карпінський, а не його власне як митця. Лише його зі всієї плеяди поетів доби критик вважав справжнім поетом [7, с. 14].

На основі всього вище наведеного можна стверджувати, що основними критеріями оцінки художніх творів для митця були їх зв'язок із народною творчістю, наявність досконалої поетичної форми, а також автентичне відтворення історичного тла, яке б максимально об'єктивно змальовувало історичні події. Опуси, де містився ретроспективний аналіз минувшини чи сучасності, критик вважав історичними, адже, за його переконаннями, сучасний шедевр через кілька років матиме нову якість — історичну значимість. Найвищим здобутком доби М. Грабовський вважав історичний роман, прикладом якого слугували романи В. Скотта.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк В. Українсько-польська правобережна романтична література. Вибр. пр. / В. Гнатюк / Відп. ред. Р. Радивевський. — К. : МП «Леся», 2008. — 636 с. — С. 189–233.
2. Юровська О. Куліш і Грабовський / О. Юровська // Україна. Науковий журнал українознавства. Орган історичної секції академії за ред. М. Грушевського. — К. : Державне видавництво України, 1929. — Кн. 36. — 174 с. — С. 72–84.
3. Bar A. Kumoszki na parnasie / A. Bar. — Kraków : Nakładem księgarni S. Kamińskiego, 1947. — 442 s.
4. Bar A. Michała Grabowskiego listy literackie / A. Bar. — Kraków : Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1934. — 450 s.
5. Chmielowski P. Dzieje krytyki literackiej w Polsce / P. Chmielowski. — Warszawa, 1902. — 583 s.
6. Dyskursy krytyczne u progu XXI wieku / Red. D. Kozicka, T. Cieślak-Sokołowski. — Kraków : Universitas, 2007. — 462 s.

-
7. Grabowski M. Co zostaje do czytania oprócz romansów francuskich / M. Grabowski // Tygodnik Petersburski. — 1839. — № 2. — S. 11–14.
 8. Grabowski M. Kilka uwag nad szkołami Poezji Polskiej (z powodu artykułu o Ukrainomanii) / M. Grabowski // Tygodnik Petersburski. — 1839. — № 36. — S. 203–206; № 37. — S. 211–212.
 9. Grabowski M. Literatura i krytyka. Pisma M. Gr. / M. Grabowski. — T. I. — Wilno : nakład i druk T. Glüksberga, 1837. — 145 s.; T. II. — Wilno : nakład i druk T. Glüksberga, 1838. — 366 s.; T. III. — Wilno : nakład i druk T. Glüksberga, 1840. — 181 s.
 10. Grabowski M. O Mieszaninach Obyczajowych Jarosza Bejły / M. Grabowski // Tygodnik Petersburski. — 1841. — № 93. — S. 523–524; № 94. — S. 526–528.
 11. Grabowski M. O poezyi gminnej ludów sławiańskich / M. Grabowski // Pamiętnik naukowy. — T. I. — 1837. — S. 317–344.
 12. Grabowski M. Pamiętniki o Królowej Barbarze żonie Zygmunta Augusta. P. Michała Balińskiego / M. Grabowski // Tygodnik Petersburski. — 1840. — № 93. — S. 523–524.
 13. Grabowski M. Uwagi nad balladami Stefana Witwickiego, z przyłączeniem uwag ogólnych nad Szkołą Romantyczną w Polsce / M. Grabowski // Astrea. — 1825. — № 1. — S. 45–55.
 14. Grabowski T. Michał Grabowski, jego pisma krytyczne i pojęcia polityczne / T. Grabowski. — Kraków : Czas, 1900. — 109 s.
 15. Kridl M. Grabowski Michał / M. Kridl // Sto lat myśli polskiej. — T. VII. — 1912. — S. 228–284.
 16. Morawski S. Kilka uwag o polskiej teorii sztuki w okresie 1830–1850 / S. Morawski // Sztuka i krytyka. Materiały do studiów i dyskusji. — Warszawa : PWN, 1956. — S. 235–254.
 17. Stanisław M. Wczesnoromantyczne spory o poezję / M. Stanisław. — Kraków : Universitas, 1998. — 318 s.
 18. Szmydtowa Z. Wstęp / Z. Szmydtowa // Polska krytyka literacka (1800–1918). Materiały. T. II. — Warszawa : PWN, 1959. — S. 5–16.